

С. П. Стельмах, О. П. Реєнт, С. В. Кульчицький

Історична наука

ІСТОРИЧНА НАУКА – динамічна система знань про людський досвід. Істор. знання продукують історики шляхом встановлення достовірності, інтерпретації та реконструкції різноманіт. уцілілих і збережених «залишків» (доступ. дослідникові істор. джерел) минулих подій. І. н. розвивається завдяки накопиченню нових істор. знань й історіогр. досвіду, пов'язаного з самопізнанням (див. [Історіографія](#)), та творенню нових методол. підходів і тлумач. моделей. Вона завжди функціонує у межах культури певного суспільства, перетворюючи минуле в компонент його самосвідомості та формуючи притаманні йому образ історії й істор. культуру. Новітня І. н. є сукупністю взаємопов'язаних галузей пізнання: археології, політ. історії, історії міжнар. відносин, культури, сучасності, істор. науки, ментальності, екон. та соц. історії, істор. антропології, історіографії, теорії і методології історії, спец. істор. дисциплін. Накопичення знань у цих галузях відбувається у двох структуров. за епохами сферах – нац. історії та історії зарубіж. країн. Як правило, історію поділяють на епохи за масштаб. подіями заг.-світ. значення, однак часто вони мають виразну нац. специфіку. За цим критерієм виокремлюють античність: бл. 1 тис. до н. е. (зародження грец. полісів) – 1-а пол. 1 тис. (падіння Зх. Рим. імперії); середньовіччя: межа 5–6 ст. – бл. 1500 (становлення територ. нац. держав); ранній Новий час: бл. 1500 – бл. 1800 (становлення модер. індустр. та політ. суспільства); Новий час: бл. 1800 – 1914–18 (1-а світова війна); новітня епоха (20 – поч. 21 ст.). У розвиткові світ. істор. думки розрізняють донаук. та наук. етапи, що якісно відрізняються між собою відсутністю (у межах першого) та наявністю (у межах другого) розвиненої істор. свідомості, якій притаманні три модальності часу – минуле, сучасне, майбутнє. Характер. ознаками першого етапу (тривав від античності до серед. 18 ст.) були літ. форми накопичення істор. знань й спрямованість відповід. пізнавал. зусиль на осмислення окремих подій минулого як прикладів для наслідувань і застережень морал. виховання сучасників. Наук. етап розвитку істор. пізнання в європ. просторі розпочався у 19 ст. Його характерні ознаки: усвідомлення відмінності між історією як об'єктив. реальністю минулих подій, та історією як знанням про них; заміна принципу описування подій принципом їхнього дослідж.; професіоналізація істор. пізнання – поява фахових груп дослідників, які отримали відповідну підготовку в ході тривалого навч., дотримуються встановлених критеріїв профес. атестації, мають спільну думку щодо образу науки й етики ученого; інституціоналізація організац. форм істор. досліджень.

Питання про час виникнення і перші форми істор. пізнання донині залишається дискусійним, однак беззапереч. є те, що особливо вагомий внесок у його розвиток зробили стародавні греки та римляни. «Історія в дев'яти книгах» Геродота започаткувала новий літ. жанр – оповіді про взаємопов'язані та причинно зумовлені події минулого, що мали певну повторюваність, знання про які корисні для сучасників. Гол. увагу в описах зосереджено на військ.-політ. подіях, боротьбі окремих особистостей за владу в державі, змаганні держав за панування. З часом зародилися прагматичне історіописання та критика усної традиції як такої, що ґрунтувалася на неперевірених джерелах. Вимога з боку критиків до історика бути сучасником описуваних ним подій, аби його опис забезпечував істор. правдивість, на тривалий час визначила специфіку тогочас. істор. пізнання, а вплив на істориків риторики посилив у ньому моралізатор. і наставниц. функції. Пізнавал. традиції греків розвинули римляни, зокрема у працях Таціта, насичених моралізаторством та оціноч. судженнями про діячів минулого, наведено низку класич. істор. прикладів людських чеснот і вад.

Середньовічне розуміння історії спричинене домінуванням християн. церк. доктрини: хід історії мислився лінійно, мав свій початок, середину і кінець (Страшний суд). Секуляризація сусп. свідомості та відродження антич. традицій прагматич. історії в епоху Відродження сприяли перетворенню істор. студій у мистецтво і засіб політ. прогностики. Відомі флорент. історики Ренесансу – Л. Бруні (1370–1444), Н. Макіавеллі (1469–1527), Ф. Гвіччардіні (1483–1540) та ін. – були насамперед держ. діячами, досвідченими політиками, керівниками провінцій. Епоха Просвітництва з її раціоналіст. стилем мислення, натуралізмом і скептицизмом фактично позбавила історію статусу найважливішої науки. Нищівна критика авторитету антич. авторів та їхніх істор. творів через відсутність у них документал. бази і наук.-критич. методу сформувала негативне ставлення до традиц. істор. знання. Водночас у істор. пізнанні почали утверджуватися ідеї індивідуальності, універсальності, прогресу. Історики зосередили увагу на виявленні в минулому заг. закономірностей шляхом порівняння історій різних народів і епох. Минуле почали розуміти як завершений людський досвід. Прискорення розвитку подій напередодні та у ході Франц. революції кін. 18 ст. і поширення в суспільстві усвідомлення того, що історію творять люди, зруйнували статичність часу та безпосередню залежність майбутнього від минулого й сьогодення. Змінне сучасне і непередбачуване майбутнє опинилися за межами зацікавлень істориків. Тим самим започатковано модерну істор. свідомість та І. н. у сучас. її розумінні. Літ.-естетична течія Романтизму (виникла наприкінці 18 – на поч. 19 ст.) протиставила просвітн. раціоналізмові нову індивідуалізуючу світоглядну концепцію, спрямов. на морально-естетичне виховання суспільства на основі ідеї «нар. духу», спричинила зародження сучас. І. н. у двох взаємопов'язаних і обумовлених компонентах: теор. обґрунтуванні її специфіч. методів пізнання та інституціоналізації й професіоналізації як фахової академ. дисципліни. Теорія історії втілилася в [історизмі](#). Професіоналізація та академ. інституціоналізація І. н. супроводжувалися створенням її інфраструктури, що розширювала комунікац. профес. «поле істориків». У 1-й пол. 19 ст. найбільших успіхів І. н.

досягнула у Німеччині, де ідеаліст. філософія історії спрямовувала істор. дослідж. на пізнання індивід. і неповтор. у минулому, висунула теоретико-пізнавал. орієнтири в обґрунтуванні конкрет. проявів ідей «нар. духу» і «нац. держави». Представники нім. істор. школи (Б.-Г. Нібур, Л. фон Ранке, Й.-Г. Дройзен та ін.), відмовившись від апріор. універсал. історіософ. побудов, зосередилися на вивченні одинич. істор. об'єктів, насамперед античності й середньовіччя, де намагалися відшукати коріння нім. нації. Б.-Г. Нібур і А. Геерен заклали основи критич. методу опрацювання джерел як необхід. умови наук. історіографії, емпірич. дослідж. локал. істор. об'єктів. Фундатором об'єктив. емпірич. істор. дослідж., що ґрунтуються виключно на критиці джерел та їхньому макс. використанні у конкрет. практиці, вважають Л. фон Ранке (йому належить першість у зверненні до архів. джерел, їхній публікації тощо). Акцентування на державотвор. аспектах під впливом тогочас. політ. завдань нім. нації зумовило політ. спрямованість історіографії й визначило її майбут. нац.-консерватив. характер. Це позначилося на творчості учнів і послідовників Л. фон Ранке, які сформували дві генерації нім. істориків і відповідні напрями І. н.: «прусську школу» (Г. Трейчке, Г. фон Зібель та ін.), з історіографічно обґрунтов. міфом про нац. місію Пруссії, та «неоранкіанців» (М. Ленц, Е. Маркс та ін.), з концепцією єдності політ.-реліг. і духов. розвитку Німеччини від М. Лютера до О. Бісмарка, за якою заснування Нім. імперії стало наслідком об'єктивно-істор. розвитку. В основу нац.-консерватив. історіографії покладено ідеї «нім. свободи» й концепцію «особл. шляху», що утверджували створювану істориками картину культур. зверхності Німеччини в Європі. Домінування цих напрямів у нім. І. н. 19 ст. призвело до того, що альтернатив. напрям розгляду минулого – «культурна історія» – опинився на периферії розвитку І. н. Його представники займалися переважно суміж. гуманітар. дисциплінами, залишалися поза ВНЗами (працювали у музеях, школах, б-ках тощо), зосереджувалися за межами Пруссії – у Саксонії, Пд. Німеччині, Австрії, Швейцарії. Створені ними товариства залишалися ізольованими, періодика практично не мала влас. концепції та авторів із середовища університет. істориків й обмежувалася сферою популяр. викладу. Завдання модернізації суспільства впливали і на І. н. у Франції, яка від 2-ї пол. 19 ст. завдяки діяльності молодшої генерації (Г. Моно, А. Олар, А. Дебідур та ін.) вступила на шлях професіоналізації та інституціоналізації за нім. зразком. Нац. відповідальність провід. франц. істориків спрямовувала їхню діяльність на творення істор. культури суспільства. Це сформувало своєрід. стиль франц. історіографії, який полягав у поєднанні літ. канонів історіописання поперед. століть з «науковістю», де осн. елементом стала критика джерел на взірець нім. істор. школи. Подієва політ. історія в достатньо вузьких хронол. межах домінувала у сфері історії Нового часу, історії сучасності та дипломат. історії. Поряд із цим розвивалася традиція структур. історіографії. Дослідж. з екон. історії посідали важливе місце у франц. історіографії й перебували під впливом тогочас. соц.-політ. дискусій, у яких провідну роль відігравали соціалістично налаштовані інтелектуали. Представники позауніверситет. історіографії розвивали переважно дипломат. історію (найвідоміший – консервативно налашт. А. Сорель), а в історіогр. традиції

орієнтувалися, як правило, на канони аналіт. історіографії Ф.-П. Гізо (1787–1874) та консерватив. аналітиків А. Токвілля (1805–59) й І.-А. Тена (1828–93). У своїх працях вони критикували Франц. революцію кін. 18 ст. й звертали посилену увагу на монарх. минуле та історію катол. Церкви. Центром цього напрямку стала Вільна школа політ. наук, його впливу найбільше зазнали провінц. істор. товариства. Особливістю франц. І. н. було те, що серед авторів істор. монографій, популяр. нарисів та підручників на поч. 20 ст. значну частину становили непрофес. історики (журналісти, правознавці, військовики та ін.). У Великій Британії фрагментарні й незавершені професіоналізація й інституціоналізація історії зумовили особл. становище істориків. На відміну від більшості своїх континентал. колег, вони дистанціювалися від теор. рефлексій. У провід. британ. університетах, незважаючи на спроби реформ засновника Оксфорд. школи історії В. Стаббза (1829–1901), історія не була ген. дисципліною, що мала стати майбут. профес. кар'єрою. Відповідно й академ. історики ніколи не мали монополії на суспільно акцентов. тлумачення минулого. Порівняно із континентал. історіографіями, у Великій Британії праці позауніверситет. істориків, зокрема Г.-Т. Бокля (1821–62), Т.-Б. Маколея (1800–59), В.-Е. Леккі (1838–1903), користувалися більшою популярністю. Центр. темою нац. історії практично до поч. 20 ст. залишався конституц. і парламент. устрій.

У 20 ст. відбувалися значні зрушення в І. н., які характеризувалися не лише розвитком нових піддисциплін, розширенням тематики і переорієнтацією напрямів істор. дослідж., але й розривом із поперед. формами історіографії, насамперед у сфері методології. Становлення і розвиток нових наук. дисциплін – політології, соціології, політекономії, психології – розширювали тлумачні горизонти істориків шляхом застосування у дослідж. їхніх досягнень та спонукали до переосмислення пізнавально-теор. засад І. н. Найбільшої критики методол. інструментарій і тлумачні концепції історії зазнавали з боку екон. наук – істор. школи в політекономії як емпірично-індуктив. науки, центр. проблемою якої стала екон. історія, та марксист. теорії. Остання, з одного боку, критикувала опонентів за надмірну увагу до ліберал. ринк. моделі, з ін. – формулювала значну залежність політ. і соц. змін від екон. складових істор. розвитку. Поряд із соц. особливостями розвитку європ. країн ці внутр. фактори І. н. обумовили поч. широкої методол. дискусії (тривала до 1930-х рр.), яка започаткувала переосмислення завдань науки і стимулювала розвиток нових напрямів. Історики вважали, що предмет історії необхідно розширити, а у центр істор. дослідж. поставити суспільство та культуру. Впродовж 20 ст. у світ. історіографії домінували: застосування узвичаєних методів джерелознав. критики до соц. історії; спроби перетворення історії в істор. соціологію; намагання із абстракт. моделей економіки виводити взірці для квантитатив. теор.-орієнтов. історіографії (особливо після 2-ї світової війни); радикал. переосмислення поняття «час». Характер. ознакою соц. історії є її розуміння предмета І. н. як такого, що формується не подією чи дією індивідуумів, а надіндивід. структурами (в економіці, суспільстві й політиці), довготерміновими процесами

та колектив. типовим соц. станом груп, верств і класів. Саме структури та колективи вважають факторами формування суспільства, визначал. чинниками дій. Відповідно гол. у дослідж. стає аналіз взаємодії між довготривалими структурами і короткотерміновими подіями. Етапними для розвитку І. н. виявилися 1960–70-і рр.: індустріалізація поглибила суперечності між країнами, змінила соц. структуру суспільства, спричинила нові політ., соц., нац. конфлікти, актуалізувала проблему людського існування в умовах високорозвиненого індустр. суспільства. Віру в прогрес і науку, що слугувала підґрунтям для різних напрямів соц. історії та її марксист. інтерпретації, поставлено під сумнів, у суспільстві поширилися наук. скептицизм і несприйняття сучас. наук.-тех. цивілізації. Центр зацікавлень перенесено із структур і процесів на культуру, спосіб життя, *менталітет*, внутр. досвід конкрет. людей, що мають таке ж значення для розвитку істор. процесу, як і матеріал. фактори. У Франції історіографія традиційно знаходилася під знач. впливом позитивізму. Сцієнтист. концепції [Е. Дюркгайма](#) (1858–1917) й А. Бера (1863–1954) стимулювали розвиток соц. історії. Завданням «нової» І. н., що інституціоналізувалася в ж. «Annales d'histoire économique et sociale» і Школі практич. гуманітар. дослідж., стало відтворення цілісної історії людини в суспільстві, людини як соц. організму. Вивчення певного аспекту соц. дійсності орієнтувалося на дослідж. більш складного цілого – соц. структури. Очевидно, що таке завдання можливо було вирішити лише на основі широкого міждисциплінар. підходу з використанням досягнень ін. наук про людину – антропології, соціології, психології, демографії, географії, біології, лінгвістики, історії мистецтва і літ-ри. Орієнтація на «тотал. історію» і реконструкція суспільства минулого в цілісності й багатоаспектності поширили предметні рамки дослідж. із політ., екон. і культур. історії на такі комплекси, як «час», «простір», «шлюб», «сім'я», «дитинство», «сексуальність», «нар. культура» тощо. Найбільших успіхів історики школи «Анналів» досягли у вивченні епохи середньовіччя, де зміни в соц. структурах відбувалися повільніше (порівняно з пізнішими періодами історії) і в умовах істор. довгочасності, що давало змогу ефективно застосувати розроблений ними логіко-методол. інструментарій. З приходом нового покоління істориків у 1970-х рр. школа «Анналів» зазнала знач. трансформації, змінивши свою тематику на вивчення короткочас. істор. подій політ. історії, історії сучасності тощо.

Історики США вважали за необхідне писати «нову історію» для прогресив. епохи демократ. суспільства, що ототожнювалася з 20 ст. Новий соціально-орієнтов. і міждисциплінар. характер історії, на якому наполягали «прогресивні» історики Ф. Тернер (1861–1932) і Дж. Робінсон (1863–1936), уперше декларований 1904 на всесвіт. виставці у м. Сент-Луїс (шт. Міссурі). В основу амер. «нової історії» покладено дві ґрунтовні концепції: по-перше, теор.-методол. інновації на основі критики європ. історіогр. традиції 19 ст. і поширення дослідн. полів на соц.-екон. історію, історію [жіночого руху](#), культур. історію тощо; по-друге, претензії І. н. на виховання амер. суспільства, оскільки вона спрямовувала зусилля на вивчення модернізац. проблематики амер. суспільства та пов'язаних з нею духовно

значимих проблем й мала визначати культур. орієнтацію модер. суспільства. «Прогресивні» історики становили новий тип дослідників минулого, котрі оминули традиції «романтич.» істориків та аристократ. «новоангл.» історіографії й пристосували істор. дослідж. до потреб індустр. суспільства. Високораціоналіст. характер сучас. індустр. капіталіст. суспільства відповідав раціоналіст. розумінню науки. Швидкий розвиток інформ. технологій і комп'ютеризації (див. [Інформаційне суспільство](#)) призвів до актив. впровадження квантитатив. методів у істор. дослідження. Їх застосовують у істор. демографії, вивченні екон. історії, профес. діяльності та колектив. стосунків у вироб. сфері, для реконструкції аспектів внутр. світосприйняття конкрет. людини в певні істор. періоди на широкому культурно-соц. тлі. Історики певною мірою самі створювали джерела шляхом системат., квантифікац. оброблення серій. та стандартизов. записів із держ., церк. і приват. адміністрацій. Незважаючи на розчарування в квантифікац. історії, істор. статистика залишалася базовим і незмін. пізнавал. інструментом для соц. та екон. історії. У Німеччині поч. 20 ст. позначився обговоренням осн. положень концепції К. Лампрехта, що була історіогр. й теор. спробою подолати ідеаліст. історизм шляхом запровадження наук. концепції «культур. історії» та переорієнтувати істор. дослідж. з вивчення політ. й ідеол. чинників на вивчення соц. і матеріал. колектив. рушій. сил істор. процесу. Проти К. Лампрехта виступили провідні нім. історики, які обстоювали теор. засади нім. істор. школи і традиції Л. фон Ранке. У 1920-х рр. представники генерації т. зв. вільгельмів. істориків (Г. Ріттер, Ф. Майнеке, Г.-Г. Дельбрюк, Г. Аубін, Л. Дехіос та ін.) і союз. генерації (О. Бруннер, В. Конце, Т. Шідер, Ф. Фішер та ін.) продовжили зміцнювати тлумачні моделі нац.-консерватив. історіографії, сприяючи становленню «історії земель», що зосередила увагу на виявленні характер. ознак нім. нац. характеру. Це посилювало концепцію особл. шляху й створило завершену та відносно стабільну ідеол. конструкцію, яку 1933 взяли на озброєння націонал-соціалісти. Переорієнтація нім. І. н. розпочалася наприкінці 1950 – на поч. 1960-х рр. Значну роль у ній відіграли праці й публікації Г. Плеснера та Ф. Фішера, які поставили під сумнів концепцію особл. шляху й розчистили шлях до тлумачення нім. історії відповідно до теорії модернізації. Нового імпульсу набула соц. й екон. історія, яка розвивалася у традиціях істор. школи нац. економії та ідей В. Зомбарта і [М. Вебера](#), зосередивши увагу на проблемах індустриалізації. Вона інституціоналізувалася 1957 з утворенням Робочої групи сучас. соц. історії під керівництвом К. Янтке та В. Конце. Організац. кістяком «істор. соц. науки» став Центр міжгалуз. дослідж., створений Г.-У. Велером у засн. 1971 Університеті Білефельда. Поняття, моделі й інтерпретац. теорії соціології, політології та екон. науки використовували для вивчення процесів взаємодії між економікою, суспільством і процесами прийняття політ. рішень. Наприкінці 20 ст. соц.-наук. моделі історіографії розкритикували прихильники постмодернізму в І. н. за неспроможність показати взаємозв'язок між структурами й конкрет. практикою суб'єктів, умовами життя, виробництвом, влад. інституціями та безпосеред. життєвим досвідом і способами поведінки індивідуумів. У історіографії стають впливовими мікроісторія та історія повсякдення, які

намагаються звільнитися від етноцентрич. розуміння історії, що ототожнювало прогрес [Західної цивілізації](#) з всесвіт. історією, підкреслити цінність усіх культур, персоніфікувати історію, досліджувати в межах великих процесів і подій окремих індивідуумів та малі соц. групи, їхні способи життя, поведінку, приватне життя. Характер. рисою сучас. І. н. є теор. плюралізм, що створює підґрунтя для багатоаспект., багатовектор. бачення як історії загалом, так і окремої людини в суспільстві, що було неможливим у межах традиц. історіографії 19–20 ст.

С. П. Стельмах

Наприкінці 18 – на поч. 19 ст. публікації з проблем укр. історії набули рис профес. наук. дослідж. (у 18 ст. істор. розвідки писали переважно аматори – канцеляристи, урядовці, військовики та ін.), що стало наслідком процесу інституціоналізації І. н., зокрема створення університетів, які разом із наук. товариствами були осередками дослідж. історії, підготовки профес. істориків. Так, у Харків. університеті (засн. 1805) Х. Роммель, І. Шад, І. Кронеберг, М. Лунін, В. Цих та ін. створили підґрунтя для появи харків. наук. школи істориків; в Університеті св. Володимира у Києві (засн. 1834) аналог. роботу проводили М. Костомаров, М. Максимович, П. Павлов та ін. Період поступу укр. історіографії (1-а чв. 19 ст.) можна охарактеризувати як стан «критич. історії», що зумовлював поєднання в особі історика як автора повної системат. історії, так і критика та збирача текстів, істор. пам'яток, джерел. Саме такими є праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, Д. Зубрицького, які вважають першими власне наук. дослідж. історії України. У першому вид. своєї «Истории Малой России» (т. 1–4, 1822) Д. Бантиш-Каменський розглянув укр. землі як окреме екон., геогр. і політ. утворення. У наступ. перевиданнях цієї книги автор, відповідно до змін тогочас. суспільно-політ. ситуації, перейшов із позицій автономізму до вірнопідданства, намагався гармонізувати ідею великорос. державності з проявами «малорос.» локал. патріотизму. Така етнонац. світоглядна орієнтація базувалася на ідеях ієрархії множин. лояльностей, які мали певним чином співіснувати, не виключаючи одна одну (притаманна багатьом представникам тогочас. укр. еліти в Рос. імперії). Загалом Д. Бантиш-Каменський дотримувався традиц. на той час для європ. (а також і рос.) історіографій схеми істор. поступу: за основу істор. процесу взято персон. момент – дії князів, полководців, правителів та ін. представників панів. прошарку (володарів), а нар. масам відведено другорядну роль. При цьому діяння володарів інтерпретовано у контексті провіденціалізму (як прояви Божого провидіння). Водночас багато уваги автор приділив демократ. тенденціям давньої історії, зокрема питанням впливу різних груп і князя на Новгород. віче; при розгляді подій козац. доби акцентував увагу на нац. і реліг. складових. Він не мав чіткого розуміння феномену козацтва, розглядав його фактично як етнічне явище (згідно з працями своїх попередників). Претендуючи на вичерпність та цілісність викладу матеріалу, Д. Бантиш-Каменський подав чимало геогр., демогр., екон., етногр. даних, увів у наук. обіг

бл. 50 нових джерел. Із використанням широкого джерел. матеріалу написані також праці історика й архівіста з Галичини Д. Зубрицького. У центрі його наук. зацікавлень – історія Церкви, Ставропігій. інституту, Галицько-Волин. князівства. Визнач. пам'яткою історіописання стала «Історія Русів», авторство якої нез'ясов. донині. Більшість дослідників вважають, що твір написаний наприкінці 18 – на поч. 19 ст. і, ймовірно, мав декілька редакцій. «Історія Русів» значно вплинула на подальший розвиток укр. історіогр. процесу й започаткувала нову традицію – розглядати козацтво і його гетьманів як осн. рушійну силу укр. історії, починаючи від 16 ст. Це збіглося у часі з поширенням романтизму в Європі й популяризацією в університетах на укр. землях ідей Й.-Г. Гердера, Ф.-В. Шеллінґа та ін. (переважно нім. філософів і письменників). На ґрунті духов. життя українців, їхньої культури, науки, літ-ри, романтизм у 1820–60-і рр. постав як досить розвинене, самодостатнє явище. Одна з його характер. ознак – активне зростання зацікавлення укр. нар. традиціями, фольклором, музикою, побут. культурою. Саме тоді виник культ нар. пісні, яка, за М. Цертелєвим, сприймалася як сховище нар. думок та відчуттів; розгорнуто широку кампанію зі збору та публікації пісен. фольклор. матеріалу з усіх укр. земель. У цей період надруковано перші історико-етногр. збірники й розвідки М. Цертелєва, І. Срезневського, М. Максимовича, харків. романтиків А. Метлинського, М. Костомарова; у Галичині розпочала діяльність «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) та ін. В укр. історіографії з'явився окремий романтич. напрям, прихильники якого вважали, що суб'єктом істор. процесу (відповідно й об'єктом істор. пізнання) є колективна особистість – народ, нація (зокрема укр. народ, нація) – яку потрібно розглядати крізь призму понять «нар. дух», «нар. характер», «нар. душа». Водночас акцент зроблено не на етніч., а на соц. вимірах суб'єктів історії. М. Максимович одним із перших відкинув панівну тезу про етніч. характер козацтва й наголошував на тому, що козацтво – соц. група. Його виникнення він пов'язував із поч. боротьби проти турецько-татар. агресії. Розглядаючи нац. революцію 1648–76, М. Максимович визначав осн. причиною повстання соц. гніт, а не мотиви помсти за особисті кривди. Загалом романтичне захоплення народністю зумовило формування співчуття до знедолених нар. мас. Від 1-ї пол. 1880-х рр. у центрі уваги істориків перебувала проблема селянства, в укр. історіографії виник і став осн. народниц. напрям. У працях М. Костомарова, П. Куліша, О. Кістяківського, П. Чубинського, [В. Антоновича](#), М. Драгоманова, [О. Лазаревського](#) та ін. укр. народ розглянуто як незалеж. і самост. суб'єкт істор. процесу, наголошено на соц. і побут. історії українського народу, який ототожнювався переважно із селянством. На відміну від романтич. історіографії, де переважали емоц.-психол. підхід до минулого, принципи співпереживання, розуміння, фантазії, методологія народниц. історіографії орієнтувала на об'єктивні факти. Представники цього напрямку вивчали соц. і побут. аспекти істор. процесів, насамперед 17–18 ст., дотримуючись принципів позитивізму, що загалом відповідало тогочас. європ. тенденціям у розвитку І. н. Осередками народниц. напрямку були часопис «Основа» (1861–62), Пд.-Зх. відділ Рос. геогр. товариства (1870-і рр.), ж. «Киевская старина» на чолі з О. Лазаревським (1880-і рр.). Його представники активно

працювали у різних наук. товариствах (НТШ у Львові тощо), часописах, археогр. та археол. комісіях, на університет. каф. історії. Одним із творців народниц. напряму в укр. історіографії вважають М. Костомарова. Він розглядав суспільство як певну однорідність і не виокремлював у ньому осібних верств, а людність тієї чи ін. країни – як етнічно неоднорідне об'єднання (на його думку, в період удільно-вічевого укладу Руська держава охоплювала 6 з'єднаних між собою у федератив. спілці народностей: укр., сівер., великорус., білорус., псков. і новгородську. М. Костомаров здійснив спробу виокремити специфічні, властиві лише для укр. народності якості (переважно соц.-психол. характеру). На відміну від попередників, він симпатизував запорожцям і негативно ставився до діяльності гетьманів, усі змагання яких пояснював винятково їхніми особистими мотивами честолюбства. Романтич. захопленням старовиною та козацтвом відзначені й ранні праці П. Куліша. Однак згодом, переважно під впливом польс. історіографії, він критично переглянув своє раннє романтичне захоплення козацтвом і намагався піднести роль шляхти в укр. історії. Це викликало обурення та осуд з боку представників традиц. укр. історіографії того часу, але водночас спонукало до активніших наук. пошуків і дискусій та критичнішого ставлення до істор. минулого. Дослідженню соц. історії Гетьманщини присвятив свою наук. діяльність О. Лазаревський. Він уперше на підставі документів аргументував тезу про те, що запровадження кріпацтва на Лівобереж. Україні імператрицею Катериною II було, по суті, завершенням соц.-екон. процесів, що тривали тут від 1650-х рр.; багато місця у працях відводив висвітленню історії козац. старшини та шляхти, хоча і надто критично оцінював діяльність цих верств, вбачаючи у них лише експлуататорів селянства. У подіб. проблемно-темат. напрямі працював і М. Драгоманов. Він розумів сусп. процес як поступовий, підпорядк. внутр. законові прогресу розвиток політ. і морал. ідей. Особливо цікавили М. Драгоманова можливості використання сучас. йому методол. підходів європ. фольклористики, базованих переважно на широкому порівнял. аналізі, для дослідж. укр. нар. словесності. Він одним із перших звернув увагу на необхідність розроблення укр. наук. термінології (більшість тогочас. праць з укр. історії написано іноз. мовами). Найпослідовніше народниц. напрям в укр. історіографії репрезентов. у працях В. Антоновича та його учнів. Як і М. Костомаров, він вважав провід. ідеєю історії українського народу ідею широкого демократизму, втілювану через вічевий принцип (з цього погляду розглядав і козачину, інтерпретуючи її як нову форму громад. вічевого ладу). В. Антонович створив наук. школу, що відзначалася насамперед ґрунтов. документалізмом. Майже всі історики, які наприкінці 19 ст. стали професор кафедри в університетах Харкова, Одеси та Києва ([Д. Багалій](#), [І. Линниченко](#), [П. Голубовський](#), [О. Андріяшев](#), [П. Іванов](#), [Н. Мончаловський](#), [М. Довнар-Запольський](#), [В. Данилевич](#), [В. Ляскоронський](#), [О. Грушевський](#) та ін.), а також [М. Грушевський](#), який очолив каф. у Львів. університеті, були учнями В. Антоновича. Поряд із пієтизмом у ставленні до документів, студії представників школи В. Антоновича вирізняло намагання залучити до істор. аналізу підходи і здобутки ін. галузей наук. знань (мовознавства, літературознавства, соціології,

географії, економіки, етнографії тощо). Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. у Києві, Харкові, Одесі, Львові та ін. містах засн. низку [історичних наукових товариств](#), часописів та журналів, [археографічних комісій](#), музеїв та ін. Це засвідчило досить високий ступ. зрілості та самодостатності тогочас. укр. історіографії – саме тоді почали з'являтися й перші роботи (*О. Пипіна*, *О. Лазаревського*, [М. Василенка](#), *О. та М. Грушевських*), предметом дослідж. яких стала власне укр. історіографія. Свого найвищого розвитку народниц. напрям в укр. історіографії досяг у наук. творчості *М. Грушевського*. У своїх роботах методол. характеру він запропонував вивчати історію саме народу, а не держави, а також зазначав, що держ. фактор в історії підпорядк. екон., культур. і нац. факторам. Багато уваги науковець приділяв дослідж. розвитку міст і міського життя – осн. передумови, на його думку, створення держави. Відповідно до цих вихід. положень *М. Грушевський* аналізував особливості етніч. розвитку Київ. Русі, роль давньорус. спадщини в долі сх. слов'ян. У своїй «уходниц. теорії» він ґрунтовно розкрив історію козацтва як соц. феномену. Йому та сформов. ним львів. школі належить осн. заслуга в розробленні комплекс. наук. концепції укр. історії. У фундаментал. «Історії України-Руси» *М. Грушевський* наголошував на тому, що немає й не може бути заг.-руської історії, оскільки немає заг.-руської народності (див. [Давньоруської народності Концепція](#)), а отже, й об'єкта для дослідження. *М. Грушевський* і його учні доводили протяжність процесу укр. історії від Київ. Русі через Галицько-Волин. князівство, Галицько-Волин. і Литов.-Руську держави та через пам'ять про них і традиції, що йдуть від них, до нового укр. нац.-політ. відродження 19 – поч. 20 ст. Досягнувши свого апогею на поч. 20 ст., народниц. школа поступилася провід. позиціями державниц. напряму. Підґрунтя для його появи заклали попередні напрацювання укр. істориків, а також суспільно-політ. процеси поч. 20 ст., коли актуал. стало питання створення нової укр. державності.

О. П. Реєнт

На розвиток укр. історіографії поч. 20 ст. значно вплинули праці *М. Грушевського*, [О. Єфименко](#), [М. Аркаса](#), [Д. Багалія](#), *В. Хвойки*, *Д. Яворницького*, [В. Іконникова](#), [О. Левицького](#), *М. Слабченка*, *С. Ольденбурґа*, [В. Бузескула](#), [М. Біляшівського](#), *Ф. Шміта*, зокрема *М. Грушевський* опублікував на той час кілька томів своєї 10-томної (незакін.) праці «Історія України-Руси», в якій запропонував власні істор. реконструкції багатьох минулих подій, що стали визначал. для долі укр. земель. Незважаючи на застарілість низки концептуал. положень, ця праця залишається найфундаментальнішим дослідж. з історії України від давніх часів до серед. 17 ст., а внаслідок втрати багатьох використаних у ній документів з архівів Росії, Польщі, Швеції та ін. країн набула нині ще й статусу першоджерела. Знач. внесок у вивчення колонізації Слобід. і Степ. України зробив *Д. Багалій*. Після утвердження в Україні рад. влади умови для наук. роботи в галузі історії докорінно змінилися. Як зазначав кер. Комуніст. академії *М. Покровський*, історія стала

політикою, перекинутою в минуле. Хоча цей циніч. афоризм офіційно заперечувався, насправді він точно відображав зміст урядової лінії щодо історії та істориків протягом усього часу існування рад. влади та СРСР. Однак взяти суспільствознавчі дослідж. під ідеол. контроль КП(б)У вдалося не відразу. Найвидатніші представники старшої генерації істориків зосередилися у ВУАН й продовжували працювати «по-старому». Це були фахівці з вітчизн. історії Д. Багалій, В. Іконников, О. Левицький, М. Слабченко, Д. Яворницький, сходознавці [А. Кримський](#) та С. Ольденбург, античник В. Бузескул, археолог і етнограф М. Біляшівський, історик мистецтва Ф. Шміт. На поч. 1924 з еміграції повернувся М. Грушевський і став кер. н.-д. каф. історії України при ВУАН й низки секцій та комісій ВУАН істор. профілю. 1921 у Харкові створ. Інститут марксизму (від 1924 – Інститут марксизму-ленінізму), істор. відділ якого очолив виходець з Галичини *М. Яворський*. Він не мав фахової істор. освіти, але це не завадило йому створити школу істориків марксист. напряму та написати кілька офіц. підручників з історії України. 1929 М. Яворського обрали академік ВУАН, після чого він переїхав до Києва й фактично очолив Істор.-філол. відділ. ВУАН (голова Д. Багалій залишився у Харкові). У ті роки н.-д. робота велася в обстановці політ. переслідувань, які інколи набували вкрай небезпеч. форм. Характерною є доля професор кафедри історії України Одес. ІНО М. Слабченка. Він плідно працював у галузі історії права та господарства Гетьманщини й Запорожжя 17–18 ст., 1929 обраний академік ВУАН, створив школу дослідників соц.-екон. історії України. Однак 1930 його заарешт. і засудж. у сфабриков. органами держ. безпеки справі СВУ. Не минули репресії й М. Яворського. Йому доручили створити принципово ін., ніж у М. Костомарова та М. Грушевського, схему укр. історії, що він вчасно і зробив. Однак запропонована схема не задовольнила парт. кер-во, тому М. Яворського спочатку розкритикували молоді історики-марксистич. на чолі з *М. Рубачем* (дир. Інституту історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У) у спеціально організов. для цього дискусії, 1931 засудили до ув'язнення, 1937 – стратили. 1930 розпочато системат. переслідування М. Грушевського. У березні 1931 його заарештували, хоча невдовзі відпустили, у листопаді 1934 вчений помер у кисловод. санаторії (РФ) після некваліфіков. хірург. втручання. У 2-й пол. 1930-х рр. осн. організац. ланкою АН УРСР став інститут, зокрема 1936 створ. Інститут історії України. Перед його співроб. одразу ж поставлено завдання підготувати марксист. курс історії України, який замінив би вилучені з публіч. б-к праці М. Грушевського та його учнів. Виконуючи замовлення, науковці Інституту написали кн. «Історія України: Короткий курс» (1940) і взяли участь в укладенні двох томів багатотом. археогр. вид. «Історія України в документах і матеріалах» (т. 1, 1939; 1946; т. 3, 1941; усі – Київ). Представники укр. інтелігенції, які після утвердження в Україні рад. влади вимушено емігрували, почали організовувати свої осередки у Відні, Празі, Мюнхені та ін. європ. містах. На поч. 1920-х рр. осн. центром їхньої видавн. діяльності став Відень, де надруковано тритомник [В. Винниченка](#) «Відродження нації», кн. *В. Липинського* «Україна на переломі. 1657–1659 рр.: Замітки до історії укр. держ. будівництва в XVII ст.», чотиритомник *П. Христюка* «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920

рр.» та ін. Серед укр. істориків-емігрантів особливо продуктивно в галузі історіографії працював колиш. Міністр закордон. справ в уряді гетьмана П. Скоропадського [Д. Дорошенко](#). Він викладав історію в УВУ, Карловому університеті в Празі, Варшав. університеті й одночасно готував та публікував свої праці з історії, серед них – фундаментал. двотомник «Історія України. 1917–1923 рр.» (Уж., 1930–32; Авґсбург, 1947). Плідно працював як історик колиш. чл. УЦР А. [Яковлів](#), проф. Варшав. університету [М. Кордуба](#).

Після визволення УРСР від нім. окупації в роки 2-ї світової війни у Києві відновили діяльність Інституту історії України й археології АН УРСР. Тривалий час вони були єдиними спеціалізов. н.-д. установами істор. профілю. Різноманітні галузі всесвіт. історії від античності до сучасності розробляли окремі вчені на істор. ф-тах університетів і пед. інститутів. Від фахівців у галузі вітчизн. історії, якою вважали тоді винятково історію СРСР, вимагали викривати «бурж. націоналістів» і доводити прогресивність приєднання 1654 Гетьманщини, а в пізніші часи й ін. укр. земель, до Росії. У серпні 1947 вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР», в якій провідні вчені Інституту [К. Гуслистий](#), [М. Петровський](#), [М. Супруненко](#), [Ф. Ястребов](#) та ін. звинувачені у відродженні «реакц. вигадок» В. Антоновича і М. Грушевського. Перед Інститутом поставлено завдання розробити схему, тези та текст нового «Короткого курсу історії України». Після дискусій, обговорень та узгоджень видано двотомну «Історію УРСР» (К., 1953, т. 1; 1957, т. 2), що до кін. 1980-х рр. залишалася еталоном у трактуванні питань вітчизн. історії. Зі смертю Й. Сталіна ідеол. диктат у галузі гуманітар. наук набув дещо пом'якшених форм, хоча не змінив своєї суті. Розвиток і. н. в УРСР почали «прив'язувати» до ювілеїв тих чи ін. подій, які рад. керівництво вважало особливо важливими. Одна з них – 300-річчя Переяслав. ради 1654. До цих роковин факт входження знач. частини укр. земель до складу Росії укр. рад. історики розглядали в контексті трьох можливих варіантів розвитку минулих подій – приєднання України до Осман. імперії, Речі Посполитої або до Рос. держави – і трактували останнє як «менше зло». 1954 входження вони почали називати «возз'єднанням» та інтерпретувати виключно як прогресивне явище. Побуд. на класових оцінках, рад. історіографія проігнорувала той факт, що одним із наслідків «прогресив. возз'єднання» стало відновлення на укр. землях кріпацтва, ліквідованого під час Визв. війни під проводом Б. Хмельницького. Ювілей спричинив появу багатьох дослідж., серед яких виділялися своєю фактол. базою монографії [О. Компан](#) (1954), [І. Крип'якевича](#) (1954, без цензур. купюр – 1990), [К. Стецюк](#) (1954), [О. Барановича](#), [Ф. Шевченка](#) (обидві – 1959). За умови критич. до них ставлення, певну цінність мали збірники архів. документів на цю тему. У 1950–60-х рр. активно працювали також історики [В. Голобуцький](#), [І. Гуржій](#), [К. Гуслистий](#), [В. Дядиченко](#), [Ф. Лось](#), [В. Теплицький](#), археологи [С. Бібиков](#), [П. Єфименко](#) та ін. Вагомою подією у наук. житті укр. діаспори в повоєнні роки стало створення 1945 *Української вільної академії наук* у м. Авґсбург (Німеччина). 1947 у Мюнхені відновило

діяльність *Наукове товариство ім. Шевченка*. Надалі розпочато розбудову його крайових відділ. – у США (1947), Канаді (1949), Австралії (1950), Європі (1952). У Мюнхені 1953 постала координац. рада НТШ (згодом переїхала до Сарселя побл. Парижа). Від 1949 НТШ почало видавати «Енциклопедію українознавства» у вигляді оглядових статей, від 1955 – словникових. Гол. ред. її укр. і англ. (від 1963) варіантів став [В. Кубійович](#). Англомов. варіант енциклопедії зробив історію українського народу доступною для світ. наук. співтовариства та широкої громадськості. Серед істориків діаспори чільне місце посідала *Н. Полонська-Василенко*, яка до війни працювала в Інституті історії України АН УРСР, від 1945 – проф. УВУ в Мюнхені. Її найвагоміші праці: «Палій та Мазепа» (1949), «Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст.» (1952), «Українська Академія Наук: Нарис історії» (1955, т. 1; 1957, т. 2), «Заселення Південної України в XVIII ст.» (1960, т. 1–2; усі – Мюнхен). *О. Оглоблин*, який до війни працював у ВНЗах і наук. установах Києва, від 1944 був проф. УВУ, а в 1950-х рр. переїхав до США, де очолив істор. секцію УВАН. В УРСР у 1930-х рр. він досліджував проблеми історії нар. господарства 19 ст., в еміграції коло його наук. інтересів тематично й хронологічно розширилося: аналіз змісту Переяслав. угоди 1654, укр. історіографія, життєписи видат. українців минулого. Від кін. 1960-х рр. в УРСР взято курс на створення багатотом. узагальнюючих видань. 1967–74 вийшла 26-томна «Історія міст і сіл УРСР» (гол. ред. *П. Тронько*), підсумки роботи археологів зібрано в 3-томнику «Археологія Української РСР» (1971–75; обидва – Київ). Інститут історії АН УРСР об'єднав зусилля багатьох укр. науковців для створення багатотом. «Історії Української РСР» (за ред. [Ю. Кондуфора](#)). 1977–79 у Києві вийшло її україномовне вид. у 8-ми т., 10-ти кн., 1981–85 – російськомовне вид. у 10-ти т. Поряд з багатотом. колектив. вид. друкували й індивід. праці, однак тільки дослідники дорев. історії ([Я. Ісаєвич](#), [М. Ковальський](#), [М. Котляр](#), [В. Сарбей](#), [Г. Сергієнко](#), [В. Смолій](#), [Г. Швидько](#) та ін.) мали відносну свободу вибору тематики. Істот. результатів досягли археологи [В. Баран](#), [С. Березанська](#), [Д. Телегін](#), [О. Тереножкін](#), [О. Черниш](#) та ін. Вдало поєднав археол. та істор. підходи у низці своїх вагомих праць *П. Толочко*. [М. Брайчевський](#) у підготовленому до вид. рукописі «Приєднання чи возз'єднання?» висловив аргументовані сумніви в слушності декларов. рад. історіографією оцінок Переяслав. угоди 1654. Надрукувати цю працю в СРСР йому не вдалося, але її видано за кордоном (Торонто, 1972), після чого М. Брайчевський втратив роботу в Інституті археології АН УРСР, а його статті перестали публікувати. У 1970–80-х рр. завдяки зусиллям укр. діаспори дослідж. у галузі історії України в низці університетів Пн. Америки набули системат. характеру. 1968 у Гарвард. університеті засн. каф. історії України, 1973 – *Український науковий інститут Гарвардського університету*. 1976 при Альберт. університеті в м. Едмонтон почав діяти [Канадський інститут українських студій](#). Вивчення укр. тематики в Гарварді очолив орієнталіст-тюрколог та історик *О. Пріцак*, в Едмонтоні тривалий час працював дослідник історії укр. політ. думки та сусп. рухів 17 ст. *І. Лисяк-Рудницький*. Важливим центром н.-д. роботи в галузі українознавства стало Торонто, де під керівництвом *Є. Штендери* та *П.-Й. Потічного* 1976 започатковано друк «Літопису УПА» (2002 вийшов 38-й т. – «Архітектура

резистансу»). Нині вид. архів. матеріалів про УПА під логотипом «Літопис УПА» здійснюють не тільки в Торонто, а й у Києві на базі архівів рад. доби. У післявоєнні десятиріччя у пн.-амер. університетах сформувалося нове покоління фахівців у галузі історії України: [М. Богачевська-Хом'як](#), [Л. Винар](#), [І.-С. Коропецький](#), [Б. Кравченко](#), [Дж. Мейс](#), [Р. Сербин](#), [Ф. Сисин](#), [О. Субтельний](#), [Р. Шпорлюк](#), [І.-П. Химка](#) та ін. 1983 укр. діаспора в багатьох країнах широко відзначила річницю голодомору 1932–33 в УСРР. Це підштовхнуло амер. конгресменів до створення Комісії Конгресу США з розслідування причин і наслідків голодомору. Наприкінці 1980-х рр. в умовах кризи рад. тоталітар. держави її історія стала предметом гострої зацікавленості суспільства. Реагуючи на оприлюднені результати роботи комісії Конгресу США з розслідування причин і наслідків голодомору, керівництво КПУ вирішило не замовчувати далі цей злочин. Укр. історики 1988 отримали можливість вивчити його та опублікувати результати своїх досліджень. Найінформативнішим вид. із проблем голодомору в УРСР у ті роки став збірник документів з архівів ЦК КПРС і ЦК КПУ, підготовлений колективом Інституту історії партії при ЦК КПУ (гол. упорядник – [Р. Пиріг](#)). Відібрані до друку документи розглянуло на спец. засіданні політбюро ЦК КПУ 1990, того ж року «Політвидав України» опублікував кн. «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Невдовзі вийшли друком нові істор. джерела і спогади очевидців голодомору (осн. їх частину підготували [Асоціація дослідників голодоморів в Україні](#) й Інститут історії України НАНУ). Окрім голодомору і голоду 1921–23 та 1946–47 історики почали вивчати й ін. трагічні події недавнього минулого, правда про які приховувалася або фальсифікувалася. Стало очевидним, що історія СРСР, яку вважали вітчизн., насправді є історією Росії. Упродовж багатьох десятиліть істор. пам'ять укр. громадян була штучно викривлена, а кілька поколінь українців – відгороджені від здобутків дорев. вітчизн. історіографії, що відіграла важливу роль у створенні передумов для нац.-визв. боротьби та державотворення на поч. 20 ст. Наприкінці 1980-х рр. керівництво КПУ зробило спробу перехопити ініціативу в тих поодиноких істориків, які намагалися проникнути в заборонені для істор. науки сфери життя й дати їм належну оцінку. 1989 вийшла постанова ЦК КПУ про формування «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.», де йшлося про створення Координац. комісії, яка повинна спланувати заходи для подальшого розвитку істор. дослідж., а також підготувати пропозиції щодо розширення можливостей доступу до архів. джерел та видання й перевидання (зокрема у репринт. вигляді) документів і твор. спадщини видат. укр. істориків минулого. Постановою передбачено виділити курс історії УРСР у серед. школах та ПТУ в окремий предмет і викладати його паралельно з курсом історії СРСР, збільшити кількість шкіл із поглибленим вивченням історії та суспільствознавства, в провід. університетах організувати підготовку фахівців з історії України, розробити й видати нові підручники, хрестоматії, книги для читання з вітчизн. історії та історії рідного краю. Програму, розроблену в Інституті історії АН УРСР, затвердило 1990 політбюро ЦК КПУ. Її найоб'ємніший розділ («Публікація джерел з історії

України») нараховував 87 позицій: літописи доби Київ. Русі, козац. літописи, архів Коша Запороз. Січі, Литов. метрика, «Історія Русів», пам'ятки укр. філос. думки, описи намісництва і губерній, багатотом. корпус документів «Протоколи з'їздів і конференцій Компартії України» тощо. У розділі «Видання і перевидання пам'яток української історіографії» названо 47 пам'яток 19–20 ст., серед них – усі осн. праці М. Грушевського, зокрема «Історія України-Руси» в 10-ти т., а також тритомник В. Винниченка «Відродження нації» (на той час перебували у спец. сховищах, їх видавали читачам лише за спец. дозволом). В УРСР почали перевидавати й праці істориків діаспори, зокрема 1991 у Києві вийшли кн. О. Субтельного «Україна: історія» (уперше опубл. 1988 у Торонто), а також «Нарис історії України» [А. Жуковського](#) й О. Субтельного, створ. на основі текстів з ЕУ (цією книгою започатковано вид. «Українознавчої бібліотеки НТШ»). У перевиданні твор. спадщини укр. істориків значну роль відіграла Археогр. комісія АН УРСР, що відновила діяльність 1988. З метою посилення зв'язків зі світ. наукою в АН УРСР 1990 відновлено інституцію іноз. членів. Серед новообраних академіків найбільш представниц. групу склали фахівці у різних галузях І. н.: [Д. Бовуа](#) (історія України, Франція), [Й. Геррманн](#) (стародавня історія, Німеччина), А. Жуковський (історія культури, Франція), [А. Каппелер](#) (історія України, Австрія), О. Субтельний (історія України, Канада), [І.-С. Коропецький](#) (історія екон. думки), [Я. Пеленський](#) (історія України), О. Прицак (сходознавство), [І. Шевченко](#) (візантиністика; усі – США).

Після підтримання громадянами 1991 Акта проголошення незалежності України історики розгорнули широке вивчення архівів ВУЧК–ГПУ–КДБ. На основі архів. документів у областях України почали готувати книги про репресованих (метод. керівництво цією роботою здійснював підрозділ регіон. історії Інституту історії України НАНУ на чолі з П. Троньком), відповідно до рішення КМ – «Книги пам'яті України». На поч. 1990-х рр. у структурі АНУ виникла низка нових установ гуманітар. профілю, які повністю або частково зосередилися на розробленні істор. проблематики, серед них – Інститути українознавства, укр. археографії та джерелознавства, сходознавства, політ. і етнонац. дослідж., європ. досліджень. Одним із важливих напрямів діяльності укр. істориків, який мав державотворче значення, стало написання універсал. підручника з вітчизн. історії. На поч. 1990-х рр. роль такого підручника виконувала кн. О. Субтельного «Україна: історія». На той час рівноцін. вид. в укр. історіографії не було, а праці істориків дорад. періоду, в яких укр. істор. проблематика висвітлена неупереджено, багато в чому істотно застаріли. Лише в серед. 1990-х рр. провідні вітчизн. історики змогли запропонувати нове бачення істор. процесу. Інститут історії України НАНУ опублікував 1995–96 у Києві 2-томний підруч. «Історія України: нове бачення» (відп. ред. – В. Смолій). Згодом на основі розділів цього підручника надрукована 15-томна серія книг «Україна крізь віки». За її створення автор. колектив у складі [В. Барана](#), [В. Даниленка](#), [М. Котляра](#), [С. Кульчицького](#), [О. Реєнта](#), О. Русіної, В. Смолія, [В. Степанкова](#), [О. Толочка](#) та [В. Трощинського](#) відзначений Державною премією

України в галузі науки і техніки за 2001. Наприкінці 1990-х рр. академ. інститути підготували низку праць, що істотно поглибили знання у галузі вітчизн. історії. Так, Інститут археології видав 3-томну «Давню історію України» (Державна премія України в галузі науки і техніки 2002), Інститут політ. і етнонац. дослідж. – 6-томник із проблем політ. історії України 20 ст. На поч. 21 ст. тимчас. автор. колективи з представників наук. установ і ВНЗів підготували низку узагальнюючих наук. праць: «Нариси з історії дипломатії України», «Уряди України у ХХ ст.» (обидві – 2001), «Політичний терор і тероризм в Україні» (2002), «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (2003), «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (т. 1–3, 2004), «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія» (2005), «Історія українського селянства» (т. 1–2, 2006), «Історія українського козацтва» (2006; усі – Київ) та ін. Раніше за кордоном історію України досліджували переважно представники укр. діаспори, нині її вивчають також зарубіжні науковці неукр. походження, зокрема А. Каппелер (автор ґрунтов. праць з проблем мультиетніч. суспільств та міжнац. відносин, формування укр. нації і становища українців у Рос. імперії, нац. самосвідомості та нац. рухів у Рос. імперії і СРСР), Д. Бовуа (один із найвідоміших у Франції фахівців з історії Польщі та польс.-укр. відносин, автор монографій «Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)» і «Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціоетнічних конфліктах»), Е.-Л. Вільсон (англ. історик і політолог, здобув ступ. д-ра н. за дослідж. «Сучасний український націоналізм: націоналістичні політичні партії в Україні», його кн. «Україна: нація, якої не чекали» двічі перевидано у Великій Британії та перекладено польс. мовою), [А. Граціозі](#), [Г. Зімон](#), [Т. Таїрова-Яковлева](#).

С. В. Кульчицький

Рекомендована література

1. Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма. Москва, 1987;
2. Историография истории нового времени стран Европы и Америки. Москва, 1990;
3. G. Iggers. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hannover; New Hampshire, 1997;
4. Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті // ПД. 1997. № 4;
5. R. Koselleck. Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 2000;
6. Историческая наука в ХХ веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. Москва, 2002;
7. L. Raphael. Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003;
8. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Укр. історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми. Л., 2004.

9. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. К., 1997;
10. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. 1999. № 3;
11. Колесник І. Українська історіографія (XVII – початок XX ст.). К., 2000;
12. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). К.; Ч., 2001;
13. Потульницький В. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. К., 2002.
14. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. 2-е изд. Москва, 2003.

Бібліографічний опис:

Історична наука / С. П. Стельмах, О. П. Реєнт, С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-12784>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).